

‘Do ut des’ rond Multatuli en Jan Kneppelhout

Vormen van interactie tussen weldoeners en kunstenaars in de negentiende eeuw

HELLEKE VAN DEN BRABER

Patronage relationships in art and literature in the nineteenth century. The cases of Multatuli and Jan Kneppelhout

This article addresses the workings of individual patronage relationships in the nineteenth century, focusing on the (competitive *and* supportive) alliances between Dutch benefactor Johannes Kneppelhout and his protégés on one hand, and those between Dutch writer Multatuli and his patrons on the other. It is very probable that in the interaction between patron(s) and artist(s) the ancient patronage rule of ‘do ut des’ will have applied – but how exactly did these patrons and artists position themselves within these circles? What were they prepared to invest in their alliances, and what sort of profit did they expect in return? These questions will be tackled by using insights from *gift-theory*, as developed by sociologists Aafke Komter and Alvin Gouldner.

‘Lang *duld* ik nu mijn positie niet meer. Ik wil hulp, royaal *koninklijk flink*’, schreef de armlastige schrijver Multatuli op 14 november 1859 aan zijn vrouw.¹ Zijn *Max Havelaar* was geschreven maar nog niet gedrukt, en zijn financiële situatie was penibel. In de jaren erna zou hij deze roep om ondersteuning nog vele malen herhalen. En met succes: vanaf 1860 kreeg Multatuli van vele kanten steun. Hij was in deze periode het dominante en veeleisende middelpunt van een kring van tientallen mecenasen, die zich uit eigen beweging of op instigatie van anderen rond hem schaarden. Met hen onderhield hij banden die soms langdurig, soms kortstondig waren, af en toe harmonieus, maar vaker stormachtig of beladen. Nu eens brachten ze hem wat hij wenste, dan weer liepen ze uit op een teleurstelling. Aan gebrek aan duidelijkheid over zijn bedoelingen kan dat laatste niet hebben gelegen: de schrijver had geprononceerde (en vernieuwende) opvattingen over geld, kunstenaarschap en mecenaat, en maakte die met graagte aan zijn weldoeners kenbaar.

Op hetzelfde moment (rond 1860), maar los van de kring rond Multatuli, was *nóg* een omvangrijk mecenaatsnetwerk actief – nu niet gecentreerd rond een ontvanger, maar rond een prominente gever. Jan Kneppelhout, schrijver en weldoener, verzamelde in deze periode een groep jonge schrijvers, schil-

1 Multatuli aan Tine Douwes Dekker-van Wijnbergen, 14 november 1859. In: Multatuli, *Volledige werken* [hierna: VW], X, ed. G. Stuiveling (Amsterdam 1959), 110–111.

ders, musici en acteurs om zich heen, die hij bijstond met geld en goede raad. Zijn protégés genoten van 'al die hartelijkheid, dat vertrouwen; die raadgeving en besturing, die belangstelling (...)' die hij hen bood, maar hadden tegelijk moeite met zijn bemoeizucht.² Hier was het Kneppelhout die de touwtjes graag stevig in handen had: als zelfbewuste en doelgerichte mecenas gaf hij zijn mecenaatspraktijk op welhaast bedrijfsmatige wijze vorm. Hij ondersteunde zijn protégés vroeg in hun carrière, tot hij vond dat ze in staat waren (of zouden moeten zijn) zich zelfstandig als kunstenaar te vestigen. Ondertussen liet hij zich door nationale en internationale 'scouts' wijzen op potentiële nieuwe kandidaten. Ook hij had uitgesproken (maar wat minder vernieuwende) opvattingen over mecenaat en kunstenaarschap, en dan met name over de rol van de weldoener daarin.

Dat gevers en ontvangers elkaar halverwege de negentiende eeuw nog zo doelbewust opzochten is opvallend. Deze periode staat immers zeker niet bekend om zijn bloeiende mecenaatscultuur. De rol van de individuele mecenas in het culturele leven zou al honderd jaar eerder uitgespeeld zijn geraakt, vooral als gevolg van de groeiende markt voor kunst en literatuur.³ Het lukte schrijvers en kunstenaars steeds beter om van de pen of het penseel te leven, zodat zij inmiddels weinig meer ophadden met het in hun ogen ouderwetse en achterhaalde mecenaatstelsel. Ze waren, menen veel onderzoekers, opgelucht nu eindelijk verlost te zijn van de inmenging van grillige, onverschillige of soms ronduit bemoeizuchtige weldoeners.⁴ Bovendien stelden kunstenaars na 1850 nieuwe eisen, stelt kunsthistorica Sachko Macleod: zo moesten hun (burgerlijke) mecenasen over voldoende culturele bagage beschikken, en begrip hebben voor hun moderne (romantische) ideeën over autonomie en kunstenaarschap.⁵ Ondersteuning maakte kunstenaars gemakzuchtig en slap, meenden veel commentatoren in deze tijd, en kwam vooral ten goede aan kunstenaars die te weinig talent hadden om het zónder weldoener te stellen. Ook Kneppelhout zelf onderkende in 1835 dat gevaar:

2 Peter de Génestet aan Johannes Kneppelhout, 22 augustus 1848. In: Frank Ligtvoet, 'Wij waren echter geene menschen voor elkander. De vriendschap tussen Jan Kneppelhout en Peter de Génestet', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 3 (1985) 32.

3 Die opvatting is bijvoorbeeld te vinden bij te vinden bij Janet Wolff, *The social production of art* (Londen 1993) en Arnold W. Forster, *Art and society. Readings in the sociology of the arts* (Albany, N.Y. 1989), maar ook bij Annemieke Hoogenboom, *De stand des kunstenaars. De positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Leiden, 1993) 135.

4 J.J.V.M. de Vet, 'Mecenaat in de pruijken tijd', in: *Handelingen van het Nederlandse Filologencongres* 38 (1984) 149-175, 163. Zie ook Manuel Frey, *Macht und Moral des Schenkens* (Berlijn, 1999).

5 D. Sachko Macleod, *Art and the Victorian middle classes. Money and the making of cultural identity* (Cambridge 1996) 12-13.

Het is zoo streelend den Maecenas uit te hangen, en de lieden, die zich met dit zoete doel tot maatschappijen vereenigen, helpen zelden jongelieden voort van verwachting en talent, den verkoop van wier schilderijen zij bevorderen, maar veeleer (...) rampzalige tobbers en brekebeenen, wie op deze wijze het hoofd reddeloos wordt op hol gemaakt (...).⁶

Een contraproductief en irrelevant geworden systeem dus, dat mecenaat, zowel in de ogen van veel tijdgenoten als in die van latere onderzoekers.

In dit artikel richt ik me niet op de vraag waarom de ondersteuning in de kringen rond Multatuli en Kneppelhout dan desondanks – ogenschijnlijk ‘tegen de keer’ – toch tot stand kwam, hoe interessant die kwestie op zichzelf ook is. Ook ga ik niet in op de vraag of dit mecenaat wellicht een uitzonderingsgeval was, al denk ik van niet en zou daar van alles over te zeggen zijn.⁷ Wél zal ik proberen aan de hand van beide voorbeelden de vraag te beantwoorden hoe dat mecenaat rond 1860 functioneerde. Ook toen zal het aloude principe van ‘do ut des’ (ik geef om te ontvangen) hebben gegolden. Maar hoe precies positioneerde(n), in deze casus, (een deel van) de gevers en ontvangers zich tegenover elkaar? Hoe verliepen hun onderhandelingen? Wat investeerden deze weldoeners en kunstenaars in de relaties die ze onderhielden, en wat leverde die investering hen op? In dit verkennende artikel kunnen uiteraard niet alle interessante momenten van interactie tussen de in totaal 33 gevers en 7 ontvangers belicht worden; ik zal enkele saillante voorvallen uitlichten.⁸ Daartoe bestudeerde ik in totaal 329 brieven: zowel de gepubliceerde en ongepubliceerde correspondentie tussen gevers en ontvangers als brieven aan derden waarin ze op hun geefrelaties reflecteerden en hun handelen legitimeerden.⁹ Het is deze

6 J. Kneppelhout, ‘Aphorismen over tentoonstellingen en schilderijen’, in: *Geschriften van Johannes Kneppelhout* (1860-1875), X, I, 140-141. In 1835 was Kneppelhout nog niet actief als weldoener.

7 Ik voerde de afgelopen jaren een serie korte, verkennend onderzoekjes uit die zonder veel moeite een lijst van enkele tientallen actieve, negentiende-eeuwse particuliere weldoeners opleverden, nog los van de mecenasen die in dit artikel ten tonele worden gevoerd. Hoewel het lang niet altijd makkelijk is de praktijken van deze weldoeners voldoende te documenteren, heb ik de indruk dat het mecenaat in deze periode op grotere schaal, in andere vormen en onder andere voorwaarden tot bloei kwam dan we tot nu toe wisten.

8 De 32 weldoeners die Multatuli tussen 1860 en 1870 bijstonden zijn: J. van Lennep (steun van 1859 tot 1860), B.W. van Starckenborg van Straten (1860), de heer Veenstra (1860), P. Bleeker* (1860), P.J. Veth* (1860), A.A. van Vloten* (1860), R.J.A. Kallenberg van den Bosch (1861-1867), R.C. d’Ablaing van Giessenburg (1861-1865), G. Broens* (1861), N. Brauns Oeberius* (1862), Jacques Hotz (1863), Hendrik Huisman (1864), Th.A.F. van der Valk (1866), J. Potgieter (1866-1874), C. Busken Huët (1866-1868), J. van Vloten (1866), Van Dedem (1867), J.J. de Geyter (1867), Amand de Vos (1867), H.L. Flemmich (1867), Fop Smit (1867), J. Houwink (1868), Toussaint Bokma* (1868), H. Fennema* (1868), H. des Amorie van der Hoeven (1870), A. van der Ghinst (1870), J. van Gennepe*, H.P.G. Quack* (1870), Th.J. Stieltjes* (1870), A.C. Wertheim* (1870), J.H.C. Kern* (1870) en A. Boelen* (1870). Onder hen zijn weldoeners (gemarkeerd met een *) die voor zover ik kan nagaan louter steun gaven door anderen daartoe op te roepen; ook dat beschouw ik als een vorm van mecenaat. De zes ontvangers die tussen 1860 en 1870 steun kregen van Kneppelhout zijn: Gerard Bilders (1856-1865), Adolphe Artz (1865-1874), Jan de Graan (1866-1874), W.F.G. Nicolai (1867-1875?), Theo Colenbrander (1869) en Theophile de Bock (1870).

9 De correspondentie rond Kneppelhout bestudeerde ik in Johannes Kneppelhout en Gerard Bilders, *Gekleurd grijs. Brieven en dagboek*, ed. Wiepke Loos (Zwolle, 2009) [hierna GG] en in Johannes Kneppelhout, *Een beroemde knaap. Ter herinnering aan Jan de Graan*, ed. Marijke Stapert-Eggen

grote hoeveelheid documentatiemateriaal die de casussen Multatuli en Kneppelhout zo geschikt maakt voor nadere uitwerking.

Bij vragen als die hierboven, niet gericht op de persoon van kunstenaar of mecenas, maar op de aard en werking van de interactie tussen hen, zijn de in mecenaatsstudies gebruikelijke kunsthistorische of cultuurwetenschappelijke kaders minder nuttig. Die richten zich immers vooral op de impact die het mecenat heeft gehad op de carrières van kunstenaar of mecenas, of op de vorm en inhoud van het werk dat de kunstenaar maakt. Ik stel voor om in plaats daarvan eens te rade te gaan bij het sociologische/antropologische onderzoek naar de functie van de gift. Theoretici als socioloog Aafke Komter onderzoeken, in het kielzog van Marcel Mauss, het nut dat het geven en ontvangen van geschenken voor mensen kan hebben, en omschrijven welke factoren gunstig of ongunstig zijn voor de bloei van informele giftrelaties.¹⁰ Het gaat daarbij om geven in het algemeen, bijvoorbeeld in gezins- of gemeenschapsverband, en niet om het meer specifieke geven dat in de kunstwereld binnen mecenaatsrelaties plaatsvindt. Toch vind ik dat aan de *gift theory* (of *theories*, want ook in dit wetenschapsgebied heerst niet altijd consensus) ook voor het mecenaatsonderzoek interessante ideeën ontleend kunnen worden. Bijvoorbeeld: het uitgangspunt dat in geefrelaties *beide* partijen uit zijn op én eigen voordeel, én bestendiging van de relatie. Wie al te opportunistisch of egoïstisch opereert, bereikt wel het eerste, maar niet het tweede doel; omgekeerd brengt wie teveel investeert in de ander het eigen voordeel in gevaar. Volgens de *gift theory* weten beide partijen in stabiele en succesvolle geefrelaties de twee doelen te combineren.¹¹

Een ander interessant uitgangspunt is dat in elke geefrelaties meer wordt uitgewisseld dan tastbare geschenken alleen. Een materieel geschenk (geld, goederen) kan tot een materiële, maar ook tot een immateriële tegengift leiden, en andersom. Beide partijen investeren graag als ze het idee hebben dat giften en wedergiften elkaar wat waarde en betekenis betreft in evenwicht houden. De tegenprestatie kan dan bijvoorbeeld liggen in de sfeer van gewaarwordingen of emoties: de gever accepteert dan als tegenprestatie een gevoel van voldoening of trots, wellicht (in mecenaatsrelaties) gekoppeld aan het idee te steunen wat waardevol is. Ook kan de gever tevreden zijn met het besef via de gift een bepaalde, voor hem belangrijke vorm van nabijheid en contact te 'kopen'. Met het geven kan het recht worden geclaimd op inspraak, bemoeienis of zeggenschap – bijvoorbeeld over wat de ontvanger doet, laat of maakt. Soms moet de tegengift meer gezocht worden in (het vooruitzicht van) de bevrediging van bepaalde verlangens: van de zucht naar bevestiging, prestige of status bijvoorbeeld. In dat geval betaalt de investering zich vaak pas op wat langere termijn

(Den Haag 1981). Bovendien raadpleegde ik zijn brieven van en aan Adolphe Artz, Henri Petri en W.F.G. Nicolai in het Letterkundig Museum (signatuur 13.710, K 574 B 1 en K 6479). Multatuli's correspondentie bestudeerde ik in VW deel 10, 11 en 12.

¹⁰ Aafke Komter, *Het geschenk. Over de verschillende betekenissen van geven* (Amsterdam 1997) en idem, *Social solidarity and the gift* (Cambridge 2005); Marcel Mauss, *The gift. The form and reason for exchange in archaic societies* (Londen 2002; oorspr. 1923).

¹¹ Komter, *Social solidarity and the gift*, 24.

terug. Dit alles betekent dat wie in staat is bij een ander gevoelens van trots, nabijheid, *stakeholder*-schap of erkenning op te wekken, een in geefrelaties gewild en kostbaar 'kapitaal' bezit.¹²

Een derde aan de *gift theory* ontleend uitgangspunt is het idee dat de stabiliteit van de relatie verbetert als beide partijen streven naar onderlinge wederkerigheid en daarmee naar evenwichtige verdeling van macht. In geefrelaties is de verdeling van gezag en profijt per definitie niet stabiel, stelt socioloog Alvin Gouldner. In de loop van de relatie profiteert nu eens (een tijdlang) de een, dan weer (een tijdlang) de ander. Het wachten op de tegengift (en daarmee op herstel van de balans) kan soms lang duren, soms kort. In evenwichtige, succesvolle relaties wordt de macht voortdurend overgedragen van de ene naar de andere partij – zowel in relaties waarin materiële en immateriële middelen min of meer in evenwicht zijn, als in relaties met meer uitgesproken machtsverschillen. Ook dan zijn beiden er op uit om er uiteindelijk, al onderhandelend en calculerend, voor te zorgen dat ieder van hen het gevoel heeft evenveel geprofiteerd te hebben.¹³

De vraag is nu of het lukt enkele van deze mechanismen terug te zien in de interactie tussen gevers en ontvangers rond Multatuli en Kneppelhout. Daarbij is het uiteraard niet mijn bedoeling de theorie te 'bewijzen' aan de hand van wat er in hun kringen werd uitgewisseld, maar zie ik in de theoretische uitgangspunten een interessant zoeklicht op het materiaal, dat wellicht kan helpen bepaalde patronen in de interactie te herkennen en te duiden. Nog een verdere inperking: ik beperk me tot de jaren 1860-1870, en kijk vooral naar momenten waarin gevers en ontvangers met elkaar onderhandelen over kwesties die met (artistieke of persoonlijke) *afhankelijkheid* en *onafhankelijkheid* te maken hebben – vanouds een heikel punt tussen kunstenaars en weldoeners.

Afhankelijkheid en onafhankelijkheid in de kring rond Multatuli

Voor zowel Multatuli (als ontvanger) als Kneppelhout (als gever) was 1860-1870 maar één decennium uit een mecenaatspraktijk die veel langer geduurd heeft: Multatuli is 23 jaar lang gesteund, Kneppelhout was 31 jaar mecenas.¹⁴ Toch waren voor beiden juist deze tien jaar cruciaal. Multatuli probeerde in deze periode van de pen te gaan leven – een lastige opgave in een tijd waarin het voor Nederlandse schrijvers nog nauwelijks mogelijk was te leven van het

¹² Ibidem, 21-30.

¹³ Alvin Gouldner, 'The norm of reciprocity: a preliminary statement', *American Sociological Review* 25 (1960) 2, 164. Zie ook Komter, *Social solidarity and the gift*, 28-29.

¹⁴ Bij Multatuli kan de steun die hij vanaf 1859 van Jacob van Lennep kreeg gelden als beginpunt, en de grote inzameling voor het huldeblijk in 1882 als eindpunt; bij Kneppelhout de steun aan schrijver Peter de Génestet in 1848 als beginpunt (eventueel: zijn eerdere, kortstondige steun aan mede-student Henri de Blaauw in 1835), en die van acteur Jan de Vos in 1879 als eindpunt (zie Multatuli, VW 10, 11 en 12 en GG)

Afb. 1 Tjerk Bottema, 'Officieele hulddiging'. In: De nieuwe Amsterdammer, 28 februari 1920. Gepubliceerd in Atte Jongstra, *De Multatulianen. 125 jaar Multatuli-verering en Multatuli-hulde* (1985), p. 175.

schrijven.¹⁵ Hij was, op kenmerkend paradoxale wijze, aan de ene kant trots op de zelfstandigheid en autonomie die hij als beroepsschrijver probeerde te bereiken, maar had aan de andere kant grote moeite met de noodzakelijke gerichtheid op een publiek die deze professionalisering meebracht. Wat hem onafhankelijk moest maken (van zijn oud-werkgevers, van zijn politieke tegenstanders, van zijn familie) bracht een nieuwe, en voor Multatuli zo mogelijk nog onverdraaglijker afhankelijkheid met zich mee. De gevleugelde woorden 'publiek, ik veracht u met groote innigheid' schreef hij in deze tijd, in 1861.¹⁶ Veel liever zag hij zijn eeuwigdurende financiële tekorten aangezuiverd door de bewonderaars die zich in grote getale bij hem meldden. W.F. Hermans meldt dat het rond de schrijver wemelde 'van de jonkheren en baronnen, van patriciërs met dubbele namen, van professoren, dominees, (...) van hoge militairen en rijkaards.'¹⁷ Ook van collega-auteurs accepteerde hij graag steun.

Multatuli koos ervoor zich als protégé ondubbelzinnig te positioneren als 'eiser' en 'vrager'. Hij was er de persoon niet naar geduldig af te wachten wat

15 Lisa Kuitert stelt in haar 'Schrijver van beroep. De professionalisering van de literaire auteur in de negentiende eeuw', *Boekmancahier* 13 (2001) afl. 47, 23-32 dat schrijvers in deze periode profiteerden van een groeiende financiële armslag. Busken Huet meende in 1878 echter dat 'Een Nederlandsch auteur van gemiddelde vruchtbaarheid van hetgeen hij in tien jaar voortbrengt één jaar, in twintig twee jaar, in dertig drie jaar kan leven enzovoorts' (*Litterarische fantasien en kritieken* 10 (Haarlem 1881) 107-124).

16 In de dat jaar bij Güntz verschenen *Minnebrieven* (Amsterdam 1861).

17 W.F. Hermans, *De raadslachtige Multatuli* (Amsterdam 1987) 231. Ook Atte Jongstra wijst op de actieve groep 'Multatulianen' die zich in deze periode bij de schrijver meldde: *De multatulianen. 125 jaar Multatuli-verering en Multatuli-hulde* (Amsterdam 1985).

zijn weldoeners genegen waren hem te geven. Had hij eenmaal contact, dan maakte hij zonder veel omhaal duidelijk wat hij van zijn mecenas verwachtte: contant geld dat hij vrij kon besteden en waarover hij geen verantwoording hoefde af te leggen. Hij was op zoek, zo schreef hij zijn vrouw in november 1860, naar weldoeners die 'allerliefst' waren, 'noble' of 'edel', en die niet aarzelden de beurs te trekken.¹⁸ Hij ontving het liefst 'over de post naamloos eenige bankbriefjes van f 1000'.¹⁹ Weldoeners moesten niet 'klein' zijn, of krenterig, maar 'large'.²⁰ Steun in natura maakte hem wrevelig. Zo vond hij het 'een voorbeeld van kleinheid' dat B.W. van Starkenborg van Straten hem een horloge te leen gaf 'in plaats van nu eens een honderd gulden te besteden voor zoo'n ding'.²¹

Rechtstreeks onderhandeld werd er weinig. Uit zijn brieven blijkt dat de schrijver daarvoor weinig geduld had en er liefst zo min mogelijk ruimte voor bood. Betutteling duldde hij niet, en voor het 'air protecteur' waarmee sommigen hem bejegenden was hij allergisch.²² Pogingen hem minder vrijheid te geven in de besteding van gegeven geld maakten hem woedend. Zijn persoonlijke en artistieke onafhankelijkheid was hem heilig.²³ Dit streven naar een zo autonoom mogelijk kunstenaarschap was voor Nederland nieuw (Multatuli liep hierin vooruit op opvattingen die pas in de kringen rond de Tachtigers op grote schaal werden omarmd). Zijn hang naar onafhankelijkheid leidde dan ook regelmatig tot brouilles met zijn niet-begrijpende weldoeners. Na een qua besteding aan voorwaarden verbonden inzameling in 1860: '(...) is het niet indelikaat de te verleenen hulp zoo te verbinden aan baasspelerij?' Multatuli vreesde dat 'men mij tot slaaf wil maken, tot een leeuwerik die op hun commando moet zingen'²⁴, en dat zijn weldoeners uiteindelijk zouden willen 'bepalen: als prijs voor de hulp die wij u bieden, moet je doen, zeggen, laten wat wij willen!'²⁵ Wat hem betrof gaven de giften die zijn mecenasen hem gaven hen zeker niet het recht op inspraak of zeggenschap.

Het liefst besteedde hij zo min mogelijk tijd aan hen. Uitnodigingen om te komen eten of logeren sloeg hij bij voorkeur af. Zo wilde de al eerder genoemde Van Straten 'altijd dat ik bij hem kom eten, ik doe het dan ook dikwijls, omdat ik niet altijd weigeren kan, en niet vrij ben. Maar ik bederf mij meer door afleiding, dan zijn heele hulp baten kan. Dat de menschen toch niet inzien dat ik vrij moet wezen! In godsnaam.'²⁶ Zijn positie in de onderhandelingen was duidelijk: hij accepteerde als weldoener alleen wie had laten zien 'geen be-

18 Multatuli aan Tine Douwes Dekker-van Wijnbergen, 17 november 1860. In: VW X, 362.

19 Multatuli aan Tine Douwes Dekker-van Wijnbergen, 3 augustus 1860. In: VW X, 278-280. Boudien de Vries maakt in 'Een welgesteld heer zonder geld' (*Over Multatuli* 26 (1991) 11-26) duidelijk dat dergelijke bedragen voor vrijwel geen enkele weldoener zomaar op te brengen waren.

20 Multatuli aan Tine Douwes Dekker-van Wijnbergen, 29 november 1860. In: VW X, 363.

21 Multatuli aan Tine Douwes Dekker-van Wijnbergen, 30 november 1860. In: VW X, 364-365.

22 Multatuli aan Jacob van Lennep, 16 juni 1860. In: VW X, 255-256.

23 Multatuli aan Tine Douwes Dekker-van Wijnbergen, 3 augustus 1860. In: VW X, 278-280.

24 Multatuli aan Tine Douwes Dekker-van Wijnbergen, 12 augustus 1860. In: VW X, 282-283.

25 Multatuli aan Tine Douwes Dekker-van Wijnbergen, 3 augustus 1860. In: VW X, 278-280.

26 Multatuli aan Tine Douwes Dekker-van Wijnbergen, 17 november 1860. In: VW X, 362.

moer te zijn, maar een bondgenoot', 'geen visitemaker maar een helper', die 'de zaak aanhangt en niet jaagt naar lastige inmengerij'. Aan hem bood hij 'een plaats aan in mijn legioen'.²⁷

Op het eerste gezicht lijkt Multatuli's uitgesproken positionering als eiser tot grote onbalans in de geefrelatie te leiden. Een protégé die geld én onafhankelijkheid eist en zich verder weinig aan zijn gevers gelegen laat liggen heeft hen immers weinig te bieden? Toch blijkt uit de brieven dat juist zijn opvallende maatschappelijke en artistieke stellingname hem zo aantrekkelijk maakte. Zijn mecenasen steunden hem, schreven zij, vanuit een gevoel van 'geestverwantschap, bewondering voor zijnen genialen geest, vertrouwen in zijn goed hart' of 'het gevoel van onrecht hem aangedaan'.²⁸ Ze bewonderden zijn 'uitnemende gaven des geestes' en 'de onwrikbare vastheid van karakter' die hem onderscheidde van anderen.²⁹ Juist het feit dat hij, met al zijn talenten, werd verguisd en miskend maakte hem tot een geliefd 'object'. Zijn positionering als beginselvaste en (daardoor) noodlijdende schrijver gaf zijn weldoeners de illusie méér voor hem te kunnen zijn dan een perifere helper alleen: in hun ogen had Multatuli redding nodig, of op zijn minst eerherstel. Voor het voorrecht om, wellicht ook in de ogen van het nageslacht, die redder te mogen zijn hadden ze veel over. Zo liet de Vlaamse Amand de Vos in 1867 het volgende aan de schrijver weten:

(...) dat ik uw zwerven naga met angst en hope; en, onmachtig tot hulp, droefheid voel, wijl ik niet mee kan deelen dan zalvend gepraat en 'ne ledigen handdruk. Ach! Woorden, woorden, daar kommer nijpt om kleeren en brood! Ik kan niet begrijpen waarom ik niet rijk ben, daar zou voorwaar, geen gebrek zijn voor u die geen mensch vindt om u te redden, geen koning of geen God met verschuldigten steun.

De Vos was overigens de eerste om te erkennen dat zijn reddingsfantasieën hemzélf meer opleverden dan de schrijver: 'Er is al baatzucht genoeg in mijn genegenheid voor u. Immers uw daarzijn is mij zegen; (...) en wat heb ik u te schenken? Flauw medelijden, nuttelooze wenschen en goedkoope opregtheid'.³⁰

Multatuli had zijn weldoeners kennelijk een aantrekkelijke tegengift te bieden. Hij kon hen, en dat is in lijn met de *gift theory*, de eer en de voldoening bieden deel te hebben aan zijn kunstenaarschap – en als ze daar gevoelig voor waren ook aan zijn martelaarschap. Wat deze tegengift mogelijk minder potent maakte, was het feit dat veel mecenasen niet van de daken schreeuwden dat ze Multatuli steunden. Kennelijk kon de connectie met de omstrede schrijver hun eigen positie in gevaar brengen. Ongetwijfeld zullen ze *en petit comité*

²⁷ Multatuli aan J. Braunius Oeberius, 22 maart 1862. In: VW X, 610–612.

²⁸ R.J.A. Kallenberg van den Bosch aan Johannes van Vloten, 11 mei 1866. In: VW XI, 595–597. R.J.A. Kallenberg aan R.C. d'Ablaing van Giessenburg, 19 november 1861. In: VW X, 515–516.

²⁹ J. van Lennep in zijn brochure 'Brief aan den Heer E. Douwes Dekker' (1862). In: VW X, 563.

³⁰ Armand de Vos aan Multatuli, 2 mei 1867. In: VW XII, 215–216.

wel eer met hem in hebben gelegd – erkenning van een *peer group* is immers waar het weldoeners uit alle tijden om te doen is.³¹ Maar hun openbare oogst aan prestige en erkenning was veelal klein.³² Wellicht dat het daarom vaak bij woorden bleef:

Ik ontvang veel brieven; de meeste leg ik terzijde 'ik schrijf zoo mooi!' (dat is me een gruwel.) 'Men voelt zooveel sympathie, maar verzoekt mij ernstig het aan niemand te zeggen.' (Die *men* is dan een *man*, weet ge, een heer der schepping en van de maatschappij, – iemand met baard, gezag, pretentie en wat er verder bij den man behoort – behalve *moed*). 'Men is mij zeer genegen, maar wenscht te weten, of 't waar is wat de menschen zeggen, dit namelijk dat ik een slecht mensch ben?' (...) – Ziet ge, zulke brieven leg ik meestal terzijde.³³

De weldoeners die wél bereid waren over de brug te komen zette hij stevig onder druk. En hier zien we de subtiële onderhandeling die Multatuli bereid was aan te gaan: hij stelde onomwonden zijn eisen, maar zorgde ervoor zijn weldoeners tegelijk het prettige gevoel te bieden dat juist hún hulp onmisbaar was voor zijn vermogen tot schrijven. Zo dankte hij één van hen na een toezegging van steun voor zijn 'lieve protectie', en voegde daar meteen aan toe: 'Ik heb zoo'n lust in werken.'³⁴ Na bezoek van bewonderaars die hem steun beloofden raakte hij onmiddellijk 'in een perfecte stemming om te werken'.³⁵ Het is opvallend dat hij veel minder dan de protégés rond Jan Kneppelhout bereid was om te suggereren dat hij vriendschap of emotionele nabijheid te bieden had.³⁶ Voor hem lijkt de ruil die hij met zijn weldoeners aanging een vooral zakelijke aangelegenheid te zijn geweest, een transactie die in dienst stond van zijn zelfstandigheid en autonomie. Hij verleidde zijn weldoeners dan ook liever met het vooruitzicht juist daaraan te kunnen bijdragen – via het stimuleren van zijn productiviteit.

Mecenaat als onmisbare morele steun

Maar er was een keerzijde. Multatuli voerde deze manier van onderhandelen ver door. Hij deinsde er niet voor terug om het krijgen van giften zelfs tot

³¹ Zie bijvoorbeeld J.K. Nelson en R.J. Zeckhauser, *The patron's payoff. Conspicuous commissions in Italian Renaissance Art* (Princeton, 2009), en in negentiende-eeuwse context Peter Gay, *Pleasure wars. The bourgeois experience: Victoria to Freud*, V (New York 1998).

³² Met uitzondering, wellicht, van die mecenassen die publiekelijk opriepen tot steun (in noot 8 aangeduid met een *) en van hen die zich publiekelijk (en kritisch) over hun band met Multatuli uitlieten, zoals Jacob van Lennep en Johannes van Vloten, die beiden brochures over Multatuli publiceerden waarin ze zich uitspraken tegen zijn levenswandel en financiële huishouding.

³³ Multatuli aan Mimi Hamminck Schepel, 28 april 1862. In: VW X, 632.

³⁴ Multatuli aan Tine Douwes Dekker-van Wijnbergen, 11 december 1859. In: VW X, 168.

³⁵ Multatuli aan Tine Douwes Dekker-van Wijnbergen, 4 september 1860. In: VW X, 306-307.

³⁶ Met uitzondering van Jacob van Lennep, aan wie hij aanhankelijke brieven stuurde waarin hij bekende zich als een zoon tegenover zijn vader te voelen (Multatuli aan Jacob van Lennep, 8 juni 1860. In: VW X, 245).

voorwaarde voor zijn werkplezier te maken. Als *zij* niet hielpen, zo dreigde hij, kon *hij* niet schrijven. Dat dreigement, rond 1860 nog luchtig verwerkt in zijn brieven, werd in de loop van dit decennium een steeds vaker en dringender herhaalde eis. In augustus 1866 schreef hij aan zijn weldoener Kallenberg, in een poging méér geld van hem los te krijgen:

Een *beetje rust* van onbetaalde rekeningen, wat kalmte over den toestand thuis, en dan: *werken!* Daartoe was betrekkelijk weinig nodig. Maar dat weinige had ik niet. De hulp die gy my boodt was altijd nodig voor achterstand (...). Myn moeielijkheden liepen in een kring rond. Om te werken had ik geld nodig – om geld te bekomen moest ik werken.³⁷

Voor Multatuli was zijn 'schrijven (...) een weerklank van fideliteit'.³⁸ Hoe loyaler men zich betoonde, hoe makkelijker de woorden uit zijn pen vloeiden. Hiermee manoeuvreerde de op zijn autonomie gestelde schrijver zich in een buitengewoon afhankelijke positie. Dat zijn weldoeners hem geld gaven was niet meer genoeg. Vooral na 1865 gingen financiële giften voor Multatuli méér betekenen dan materiële geschenken alleen. Uit zijn brieven blijkt dat ze een onmisbare vorm van morele steun werden, een in klinkende munt uitbetaald blijk van vertrouwen en aanmoediging. Als zijn weldoeners weigerden of afhaakten, wat ze regelmatig deden, dan leidde dat soms tot maandenlange periodes van *writer's block*. Multatuli vond dat volledig de schuld van zijn tekortschietende weldoeners: 'hoe vaak en krachtig ik er ook op aandrang by myn lezers (die mij N.B. toejuichende brieven schreven tot walgens toe) om my in staat te stellen tot *geregeld arbeiden*, het baatte niet!'³⁹

In zijn afhankelijkheid bleek Multatuli een bodemloos vat: wat men ook gaf, het was nooit genoeg. W.F. Hermans suggereert een diepere, psychologische gebondenheid aan zijn gevers: 'Nooit hielpen ze hem voldoende. Natuurlijk niet: diep innerlijk was hij ervan overtuigd dat ze niet deugden en dat toonde hij aan door honger te lijden'.⁴⁰ Uitgever d'Ablaing stelde scherp dat Multatuli in 1862 uiteindelijk teveel in anderen geloofde en te weinig in zichzelf:

Hulp u zelf Dekker, en de noodzakelijkheid zal u helpen. (...) Help u zelf en de hulp van anderen zal u niet ontbreken; de invloed, dien gij uitoefenen kunt en zult, zal toenemen (...) De hulp van anderen zal het gevolg zijn (...) wanneer gij ze niet zoekt, wanneer gij ze niet meer tot voorwaarde van uwe eigene handeling maakt.⁴¹

Het lijkt erop dat, in lijn met de *gift theory*, deze toenemende en steeds zichtbaarder afhankelijkheid impact had op de 'geefbalans' in de relaties die Multatuli onderhield. Het duidelijkst gebeurde dat in het contact met de officier

37 Multatuli aan R.J.A. Kallenberg van den Bosch, 5 augustus 1866. In: VW XI, 645-654.

38 Multatuli aan R.J.A. Kallenberg van den Bosch, 4 mei 1866. In: VW XI, 583-586.

39 Multatuli aan R.J.A. Kallenberg van den Bosch, 5 augustus 1866. In: VW XI, 645-654.

40 Hermans, *De raadselachtige Multatuli*, 50.

41 R.C. d'Ablaing van Giessenburg, 30 september 1862. In: VW X, 695-696.

Afb. 2 Foto van R.J.A. Kallenberg van den Bosch, gemaakt door fotograaf F. Reissig. Hs. XLVE AK 236 a, 18.11, Universiteit van Amsterdam. Ook te vinden op www.geheugenvannederland.nl

R.J.A. Kallenberg van den Bosch, die hem van 1861 tot 1867 ondersteunde. De eerste jaren positioneerde de schrijver zich als op en top eiser, daarmee zijn mecenas in de rol van bereidwillige gever manoeuvrerend. Kallenberg was daar tevreden mee, want 'geen mensch kan Dekker zoo hoog schatten als ik, als geniaal schrijver, als onze Nederlandschen Heine (...) en geestverwantschap heeft mij warm aan hem aan doen sluiten'.⁴² Dit ondanks het feit dat zijn omgeving niet moe werd hem te wijzen op Multatuli's reputatie als verkwistende schuinsmarcheerder. Erkenning voor zijn inspanningen vond hij alleen bij een kleine groep geestverwante collega-weldoeners, zoals Johannes van Vloten, die hij per brief op de hoogte hield van alles wat hij voor de schrijver deed.⁴³ Hij was een discrete gever, met oog voor Multatuli's behoefte aan autonomie, die het belangrijk vond 'bij de erkenning van [Multatuli's] los financieel beheer, zijne artistieke gevoeligheid, zooveel mogelijk te sparen'.⁴⁴

In die uitwisseling vonden gever en ontvanger kennelijk vier jaar lang een bevredigend evenwicht. Daarna, vanaf mei 1865, begon Multatuli meer te eisen dan financiële steun alleen, en vroeg hij in zijn brieven explicieter om morele steun en aanmoediging. Wie meer vraagt moet ook meer geven, en het is interessant dat hij het nu voor het eerst nodig vond Kallenberg expliciet te bedan-

⁴² R.J.A. Kallenberg van den Bosch aan E.J. Potgieter, 8 april 1868. In: VW XII, 178-179.

⁴³ R.J.A. Kallenberg van den Bosch aan Johannes van Vloten, 11 mei 1866. In: VW XI, 595-597.

⁴⁴ R.J.A. Kallenberg van den Bosch aan T.A.F. van der Valk, 16 mei 1866. In: VW XI, 599-600.

ken voor zijn hulp en 'lieve assistentie'.⁴⁵ Anderzijds gaf hij hem in emotionele brieven ook regelmatig de schuld van zijn eigen onvermogen tot werken. Hij maakte de veranderende *deal* tussen hen nu heel expliciet: Kallenberg moest méér gaan investeren, zodat hij hem ook méér zou kunnen 'teruggeven' in de vorm van verhoogde productiviteit.⁴⁶

Geconfronteerd met deze nieuwe eisen kroop Kallenberg uit de rol van gezeglijke gever. Hij begon zich overvraagd te voelen, en zag weinig terug van zijn investeringen. Hij wilde zijn protégé redden en vooruitbrengen. Maar zijn hulp aan Multatuli en Tine was tevergeefs:

[de hulp] was letterlijk weggegooid, en viel als eene druppel in de zee, zonder hen beiden één stap vooruit te brengen. Wat ik van den beginne wel had ingezien, begreep ik nu des te meer, dat ik als één enkele hier niets doen kon; de hulp van één persoon, putte dien persoon uit zonder hen te redden.⁴⁷

Bovendien begon hij de validiteit te betwijfelen van de ruil die Multatuli voorstond. Tegenover meer geld stond meer productiviteit, maar wás Multatuli wel direct aan het werk gegaan toen hij zijn geld ontving? Kallenberg in november 1866:

Ik schreef u in mijn laatste dat indien mijne hulp niet had voldaan aan de verwachting die gij er van koesterdet, wanneer [die] U niet terstond aan het werken gezet had, wanneer die uwe hoop had bedrogen: 'Ik denk dat ik er mij boven op help', – dat ik dan betreurde die gelden niet aan uwe vrouw gezonden te hebben (...) Ik besef volkomen dat uw toestand nog niet is die van 'rust', maar toen gij mij vroeg of ik U 3 maanden met f 80 of f 8100 kon ondersteunen, verwachtet gij toch van die ondersteuning een betrekkelijke rust.. En nu, nu bijna 2 ½ maand zijn verlopen, hoor ik niets van dat werk, dat er U had boven op kunnen helpen.

Kallenberg expliciteerde vervolgens wat hij zélf uit de relatie wil halen: hoewel hij lang had gehoopt dat zijn steun Multatuli uiteindelijk aan erkenning en eerherstel zou helpen, motiveerde dat vooruitzicht de mecenas nu niet meer voldoende.

Nee! Ik geloof niet aan mogelijkheid op regt voor U, hoe hard het ook is. – Had ik eraan geloofd [sic], ik had U aangespoord, U moed ingesproken, ik had U opgeroepen tot strijden. Wat ware uwe verwachtingen?⁴⁸

Kallenberg, die al twijfelde aan de balans tussen geven en nemen in hun relatie, maakte dat wantrouwen nu nog explicieter. Hij investeerde immers uit geloof in de mogelijkheid van uiteindelijke glorie voor zijn protégé (en dus ook voor hem), en dat geloof hield de relatie tot dan toe in balans. Nu was dat evenwicht

45 Multatuli aan R.J.A. Kallenberg van den Bosch, 18 mei 1865. In: VW XI, 484-486.

46 Brieven van Multatuli aan R.J.A. Kallenberg van den Bosch, 4 mei en 5 augustus 1866. In: VW XI, 583-586 en 645-654.

47 R.J.A. Kallenberg van den Bosch aan Johannes van Vloten, 11 mei 1866. In: VW XI, 595-597.

48 R.J.A. Kallenberg van den Bosch aan Multatuli, 1 november 1866. In: VW XII, 179-181.

verstoord. Gever en ontvanger zagen kennelijk geen heil meer in het zoeken naar nieuwe voorwaarden, want ze hebben tot 1878 geen contact meer gehad.

Afhankelijkheid en onafhankelijkheid bij Kneppelhout

Voor mij is u iemand, die van alle anderen gescheiden, alleen, hooger dan allen en naast mijne ouders staat en voor wien ik een gevoel koester, niet te beschrijven en dat niemand anders mij inboezemt. Ik beschouw het als een ware schat in mijn hart, een geluk in mijn leven, reden te hebben een zoodanig gevoel te kennen (...).⁴⁹

Dit schreef de 21-jarige schilder Gerard Bilders aan zijn mecenas Jan Kneppelhout op 31 oktober 1859. Na drie jaar ondersteuning begon nu zijn bestaan als zelfstandig kunstenaar, en daarmee de geleidelijke beëindiging van zijn relatie met Kneppelhout. De weldoener zou nog tot maart 1860 zijn huur betalen en een maandgeld uitkeren, maar probeerde er toen een punt achter te zetten. Aan Bilders, die nog amper geld met schilderen verdiende:

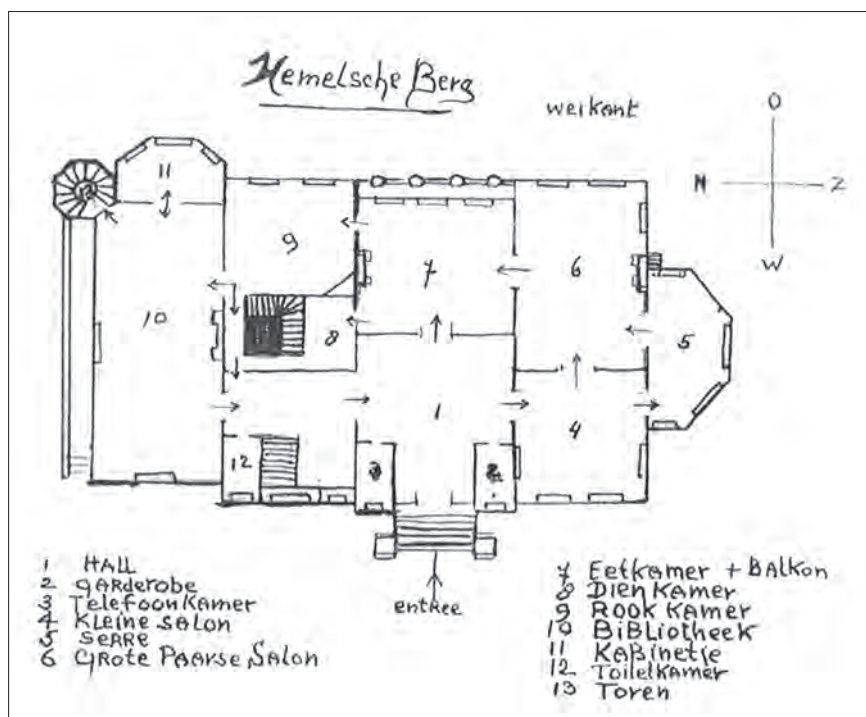
Aan uwen toestand kan ik niets veranderen. Hij staat in geen verband tot onze betrekking. Hadt gij mij nooit gekend, toch zou hij ontstaan zijn (...). Vlei u nooit met het vooruitzicht, dat ik u met geld helpen zal; niet omdat ik u niet lief heb, niet omdat het mij onverschillig is of gij in den brand zit of niet, maar omdat mijn verstand mij zegt, dat ik zoodoende in uw belang beter en verstandiger handel. Hebt gij mij voor iets anders noodig, geene moeite zal mij te groot zijn om u plezier te doen; is er zelfs iets buitengewoons, waarvoor uwe middelen niet toereiken, zeg het, zoo als nu, altijd open en gerust, ik zal u bijspringen en te gemoed komen, maar uw eigen huishoudentje! ik houd er mij buiten, en gij moet voortaan zien, hoe gij rond komt en uw potje kookt.⁵⁰

Dubbele boodschappen alom in dit citaat. Kneppelhouts verstand zegt dat Bilders beter op eigen benen kan staan – maar zijn gevoel vindt iets anders. Bovendien hoeft Bilders niet meer op ondersteuning te rekenen – behalve in speciale gevallen. Inderdaad betekende deze brief niet het einde van hun relatie. Kneppelhout zou de schilder nog tot diens vroege dood in 1865 steunen. Het citaat toont heel goed het ambigue spel van aantrekken en afstoten dat hij met Bilders speelde, en dat hem ook voor zijn andere protégés moeilijk te peilen maakte. Zijn grillige manier van positioneren maakte het lastig in te schatten wat ze hem konden vragen, en wat hij vervolgens bereid zou zijn te geven. Ook de hoge eisen die hij stelde zetten het evenwicht in de relaties voortdurend onder druk.

Voor Kneppelhout waren de jaren 1860-1870 een tijd van expansie. In 1860 ondersteunde hij alleen Gerard Bilders, maar voor 1870 voegde hij daar vijf

⁴⁹ Gerard Bilders aan Johannes Kneppelhout, 31 oktober 1859. In: *GG*, 238.

⁵⁰ Johannes Kneppelhout aan Gerard Bilders, 11 maart 1860. In: *GG*, 255.

Afb. 3 Plattegrond van het woonhuis De Hemelsche Berg van Jan Kneppelhout, van de hand van Jkvr. J.W. Beelaerts van Blokland. Gepubliceerd in: Pieter van der Kuil, Jan Kneppelhout en zijn tijdgenoten (2007), 78.

nieuwe relaties aan toe.⁵¹ Anders dan de vrij kortstondige relaties van Multatuli duurden die van Kneppelhout vaak jarenlang. Dat paste in het credo dat hij al in 1835 formuleerde onder de titel *L'éducation par l'amitié*, waarin hij betoogde dat vriendschap tussen een oudere opvoeder en een jongere 'maker' de laatste kan helpen tot volle ontplooiing te komen. Deze *amitié* zag hij, interessant genoeg, als een (in principe evenwaardige) wisselwerking tussen twee vrienden, die elkaar steunend en inspirerend tot de vervulling van hun levenstaak zouden kunnen komen.⁵² Anders dan Multatuli, die ervoor waakte mecenaat met vriendschap te verbinden en alle bemoeienis van zijn weldoeners afwees, koppelde Kneppelhout zijn ondersteuning juist nadrukkelijk aan genegenheid en nabijheid. Hij bracht dit ideaal in de praktijk door zijn protégés al jong, soms zelfs zeer jong, aan zich te binden. Artz was 28 toen Kneppelhout zijn mecenas werd, De Génestet 19, Bilders 18, en De Graan pas 13. Hij regelde en betaalde hun opleiding, organiseerde en financierde hun studiereizen, keerde maandgel-

⁵¹ Zie voor een opsomming noot 8.

⁵² J. Kneppelhout, *Opvoeding door vriendschap*, ed. Marita Mathijssen en Frank Ligtoet (Amsterdam 1980) 28-34.

den uit, hield zicht op hun sociale netwerk, en ontving hen in zijn landhuis in Oosterbeek. Kneppelhout had zijn protégés veel te geven. Hij had volop geld, veel vrije tijd, belangstelling voor alle kunsten, en was zowel maatschappelijk als cultureel *well-connected*. Omdat hij zelf een gezien schrijver was (geweest), had hij ook wat artistiek aanzien betrefte overwicht op zijn jonge protégés. Hij beschikte dus over veel economisch, sociaal en cultureel kapitaal, dat hij graag in hen investeerde.

Net als bij de gevers rond Multatuli is ook hier weer de grote vraag wat die giften hem zélf opleverden. Op welke tegengiften was Kneppelhout uit? Uit de brieven blijkt dat de mecenas deels dezelfde tegenprestaties accepteerde als de gevers rond Multatuli. Voor hen was het besef bij te dragen aan de kunstproductie van de schrijver, en daarvoor erkenning te ontvangen, veelal 'betaling' genoeg. Ook Kneppelhout schiep behagen in het gevoel dat door hem kunst gemaakt kon worden die anders niet tot stand was gekomen. Met plezier raadde hij zijn protégé aan tijdens door hem betaalde studiereisjes 'mooi vee en vette weiden' te schilderen en 'een hoop studiën' te maken.⁵³ Hij wist zeker dat zijn bemoeiingen gunstig uitpaktten voor hun carrières: 'Ik wist wel dat mijne beredderingen niet anders dan goed konden uitvallen', stelde hij vergenoegd in 1858. Hij was blij voor Bilders 'de stemming en de verheffing van geest' te creëren die nodig waren voor goed werk.⁵⁴ Maar bij deze tevreden constatering bleef het niet:

Gij moet u niet alleen bij de koeijen houden. Bedenk, dat er in Zwitserland ook mooie ezels en geiten zijn, en vergeet vooral het landschap niet! (...) Stel u tevens de mogelijkheid voor van eens eene kapitale schilderij te maken (...); thans nog hebt gij altijd in het klein gewerkt.⁵⁵

Kneppelhout ontleende aan zijn steun graag het privilege zich intensief te bemoeien met de artistieke, morele en maatschappelijke opvattingen van zijn protégés. Waar Multatuli zijn weldoeners wat dat betreft zo kort mogelijk hield, vond Kneppelhout dat zijn giften hem het recht gaven zijn zin te krijgen. Letterlijk, over Jan de Graan: 'Mijne liefde voor hem mag toch wel een beetje door mijn zin doen beloond worden?'⁵⁶ Hij bestookte zijn kunstenaars met vrijblijvende dan wel dwingende raadgevingen, waarbij hij nogal eens van opvatting veranderde. Zo diende de schilder Artz, wiens verblijf in Parijs hij betaalde, in een kenmerkend paradoxale beweging zowel te flaneren en 'esprit de bohème' op te doen, als zich te hoeden voor 'teveel gezelligheid'.⁵⁷ Gerard Bilders moest vooral zijn eigen stem en 'oorspronkelijkheid' vinden, maar zich toch ook aanpassen, want 'de scherpe hoeken moeten er af; gij moet afgeschuurd, wat glad-

53 Johannes Kneppelhout aan Gerard Bilders, 24 mei 1864. In: GG, 206.

54 Ibidem.

55 Johannes Kneppelhout aan Gerard Bilders, 26 juni 1858. In: GG, 208.

56 Johannes Kneppelhout aan Adolphe Artz, 4 februari 1870. Letterkundig Museum, collectie Kneppelhout (K 574 B 1).

57 Johannes Kneppelhout aan Adolphe Artz, 28 oktober 1866, Letterkundig Museum, collectie Kneppelhout (K 6479).

der, wat bruikbaar, wat in één woord beschaafder worden'.⁵⁸

Waren zijn kunstenaars bereid Kneppelhout tegemoet te komen, dan maakte hem dat 'recht gelukkig'.⁵⁹ Waren zij dat niet, en weigerden zij hem daarmee de tegenprestatie die de relatie in evenwicht hield, dan zette hij hen onder druk. Bijvoorbeeld door te dreigen te stoppen met geven, zoals hier tegen Artz, over De Graan: 'Begon hij niet zelf te willen en te werken, verviel hij opnieuw in de oude torpeur, dan gaf ik hem voorgoed op en, hoeveel het mij kosten mogt, (..) aan zijn familie terug.'⁶⁰ Of door te weigeren hen te geven wat ze wensten, zoals hier bij Bilders: 'Denk niet dat ik (...) ooit de hand zal leenen om u dat toppunt uwer wenschen te doen bereiken'.⁶¹ Tekenend voor Kneppelhouts stijl was dat hij wel dreigde, maar zelden deed. Net als Multatuli zette ook Kneppelhout zijn relaties doelbewust onder spanning, en net als zijn collega-schrijver zag hij graag dat zijn 'tegenspelers' op hun tenen moesten lopen om aan zijn eisen te voldoen. Kennelijk waande hij zich, ondanks het verschil in positie en rol, net zo'n heerser over zijn protégés als Multatuli zich over zijn gevers voelde. Optimaal gewaardeerd voelde Kneppelhout zich echter pas als zijn kunstenaars bereid waren hun ziel voor hem bloot te leggen. Deden ze dat, dan stroomde hij over 'van toegenegenheid voor u, die erkennen wilt de middelen, die ik in liefde aanwendde'.⁶² De deal was: hij bood gulle *amitié*, zij openheid en intimiteit. Deze wens legde hij als harde eis bij hen neer. Zo wilde hij Jan de Graan 'vriendschappelijk onder handen nemen, hem zijn weg wijzen, een riem onder 't hart steken, en dwingen tot intimiteit'.⁶³ En aan Bilders schreef hij:

Ik ben u vooral erkentelijk voor één ding, namelijk dat ik meer en meer het gevoel krijg, dat gij mij uw hart geschonken hebt. Paar nu slechts aan een braaf en lief gemoed eene groote kunstenaars-reputatie!⁶⁴

Kneppelhout was naast 'interne' waardering dus ook uit op openbare lof. Hierin verschilt hij van de weldoeners rond Multatuli, die veelal afzagen van publieke erkenning, toch dé klassieke *return on investment* in mecenaatsrelaties. Kneppelhout hoopte dat de 'groote kunstenaars-reputatie' van Bilders ooit ook op hém af zou stralen. En in De Graan, dacht hij, 'zal Holland een tweede Mendelssohn begroeten' – hij droomde ervan de jonge violist te introduceren aan het Franse hof.⁶⁵ Dat was, vond hij, meer dan eigenbelang. Hij

⁵⁸ Johannes Kneppelhout aan Gerard Bilders, 8 maart 1858 en 12 januari 1862. In: GG, 200 en 304.

⁵⁹ Johannes Kneppelhout aan Adolphe Artz (ongedateerd). Letterkundig Museum, collectie Kneppelhout (K 574 B 1).

⁶⁰ Johannes Kneppelhout aan Adolphe Artz, 12 november 1869. Letterkundig Museum, collectie Kneppelhout (K 574 B 1).

⁶¹ Johannes Kneppelhout aan Gerard Bilders, 24 juli 1862. In: GG, 322.

⁶² Johannes Kneppelhout aan Gerard Bilders, 2 januari 1860. In: GG, 249.

⁶³ Johannes Kneppelhout aan Adolphe Artz, 12 november 1869. Letterkundig Museum, collectie Kneppelhout (K 574 B 1).

⁶⁴ Johannes Kneppelhout aan Gerard Bilders, 12 januari 1862. In: GG, 304.

⁶⁵ Johannes Kneppelhout aan Adolphe Artz, 12 november 1869. Letterkundig Museum, collectie Kneppelhout (K 574 B 1).

handelde 'uit liefde tot de kunst, tot mijn land, tot de menschheid'.⁶⁶ Dat beide protégés overleden voordat ze hun potentie konden waarmaken stemde hem dan ook bitter. Hun dood beroofde hem van de kans op erkenning.⁶⁷ Net als voor Kallenberg gold ook voor Kneppelhout dat zijn geloof in de mogelijkheid van uiteindelijke glorie zijn relaties (mede) in balans hield. Zo bezien is het geen wonder dat hij een poging deed dat evenwicht – postuum – alsnog te herstellen. Aan De Génestet, Bilders én De Graan wijdde hij na hun dood een publicatie waarin hij zijn rol als mecenas/vertrouweling breed uitmat. En met succes: zijn *Een beroemde knaap* (1875, over De Graan) en zijn briefwisseling met Bilders (1868, *Brieven en dagboek*) werden bij publicatie heel goed ontvangen, en worden ook vandaag de dag nog gelezen.

Meebuigers en tegenspelers

De vraag dringt zich op hoe Bilders, Artz, De Graan en De Génestet zich staande hielden. Uit de brieven blijkt dat twee van hen naar balans zochten door met hun mecenas mee te buigen. De anderen trachtten evenwicht te bereiken door tegenspel te bieden. Bilders en Artz behoorden tot de meebuigers; De Génestet en De Graan tot de tegenspelers. Zij gaven hun mecenas juist *niet* wat hij wilde. In plaats van dankbaarheid, erkenning, gezeglijkheid en openheid boden zij hem onwil, ontkenning, bökkigheid en geslotenheid. Met die provocerende houding (die ze afwisselden met korte perioden van dooi) tergen ze hun mecenas tot het uiterste – en kregen hem daardoor des te steviger in hun greep. Interessant genoeg zag Kneppelhout juist deze twee protégés als de meest getalenteerde van zijn stal, wellicht in een poging zijn eigen grote investeringen in hen te legitimeren. De jonge, onstuimige dichter Peter de Génestet verbrak in 1848 na een jaar intensieve uitwisseling plotseling alle contact. Kneppelhout: 'Op een zoo kostelijken aanleg als ik in hem herkende, zou ik gewenscht hebben, dat hij mij eenigen invloed had toegestaan, maar dit deed hij niet (...)'.⁶⁸ Toch (en wellicht daarom) overlaadde Kneppelhout hem met aandacht. Het mocht niet baten, want, meende de mecenas achteraf:

Hij was van kindsbeen af vreesselijk over het paard gebeurd en verwend, was daardoor eigenzinnig, sloeg iederen wenk in den wind, voedde liefst zichzelf en op ging zijn eigen weg.⁶⁹

Jan de Graan tergde zijn mecenas op weer andere wijze. Hij beantwoordde zijn eisen met extreme passiviteit. Kneppelhout kreeg amper grip op hem, zo

⁶⁶ Kneppelhout, *Een beroemde knaap*, 82.

⁶⁷ Kneppelhout stelt in zijn inleiding bij hun correspondentie dat Bilders 'eene opvoeding [heeft] genoten, die later niet door een grooten naam en roemvollen opgang (...) gerechtvaardigd [werd]'. In: *GG*, 178.

⁶⁸ *Ligtvoet*, 'Wij waren echter geene menschen voor elkander', 23.

⁶⁹ Geciteerd in *ibidem*, 31.

blijkt uit zijn frequente en steeds dringender brieven aan Artz, die hij betaalde om in Parijs dienst te doen als Jans 'oppasser'. In De Graan, die zelden enige dankbaarheid toonde, investeerde hij veel meer geld dan in de veel bereidwilliger Bilders.⁷⁰ 'Maar Jan doet nooit iets', tierde Kneppelhout in 1869, 'men moet hem altijd voorschoppen als een elastieke bal'.⁷¹ Het maakte hem razend dat hij er niet achter kwam wat Jan van hun relatie verwachtte. 'Ik sta erop te weten wat hij in zijn schild voert, hoe hij bestaat, welke beweegredenen zijne inertie besturen'.⁷² Hoewel vastbesloten 'met liefde en goede trouw voet bij stuk te houden' beseftte de mecenas ook dat 'Jan (...) vrij [wil] zijn, zijn eigen meester, doen wat hém behaagt' en bereid was daartoe 'zijn sluwheid en superioriteit – die onmiskenbaar is – [te gebruiken], middelen, waarvoor de krachtigste bezwijkt en in zijn hart verward raakt'.⁷³ Wie de talloze bijna hysterische brieven aan Artz leest ziet hoe de jonge violist zijn mecenas moeiteloos kleinkreeg. Ook uit *Een beroemde knaap* blijkt dat De Graan erin slaagde om jarenlang op kosten van Kneppelhout zijn eigen gang te gaan. Het is interessant dat we hier, net als bij Multatuli, zien hoe een autonome positie in een geefrelatie zich geleidelijk tot het tegendeel kan ontwikkelen.

Om tenslotte op Gerard Bilders terug te komen: hij ging op een heel andere manier om met zijn weldoener. Hij speelde van begin tot eind de rol van de dankbare, zich plooiende protégé. Zo stelde hij een relatie veilig waarin hij zeker wist te kunnen bouwen op 'iemand (...) die wezenlijk belang in mij stelt, die een oog op mij gevestigd houdt, raad geeft, helpt en vooral vergeet en vergeeft'. Maar, voegde hij toe, deze persoonlijke wensen waren voor hem minder belangrijk dan wat hij wist dat Kneppelhout van hem wilde:

Ik heb er berouw over, dat ik u vroeger nooit goed heb begrepen. Ik heb mij laten goed doen als iemand, die daar niets dan iets zeer gewoons in ziet; (...) ik ben hoogstens lijdelijk geweest, maar uwe vriendschap, uwe bedoelingen begrijpen deed ik niet. Ik (...) zag niet in, gevoelde niet, dat ik voor u althans anders had moeten wezen dan ik was, dat het u aangenaam zou zijn geweest en mij gelukkig hebben gemaakt.⁷⁴

De rollen lagen van begin tot eind vast. Kneppelhout gaf en bedisselde, Bilders aanvaardde en uitte zijn dankbaarheid. Zo hield Bilders een evenwicht in stand dat zonder zijn buigzaamheid zeker minder stabiel was geweest. Toch werd ook hier onderhandeld over aanpassing van het evenwicht, zij het ondergronds

70 Hij zendt De Graan vanaf februari 1870 800 francs per 3 maanden, en noemt hem 'een duur mannetje'. Johannes Kneppelhout aan Adolphe Artz, 4 februari 1870. Letterkundig Museum, collectie Kneppelhout (K 574 B 1).

71 Johannes Kneppelhout aan Adolphe Artz, 17 februari 1869. Letterkundig Museum, collectie Kneppelhout (K 574 B 1).

72 Johannes Kneppelhout aan Adolphe Artz, 27 augustus 1869. Letterkundig Museum, collectie Kneppelhout (K 574 B 1).

73 Johannes Kneppelhout aan Adolphe Artz, 12 september 1869. Letterkundig Museum, collectie Kneppelhout (K 574 B 1).

74 Gerard Bilders aan Johannes Kneppelhout, 17 april 1861. In: GG, 285-286.

*Afb. 4 N. Pieneman,
portret van Jan Kneppel-
hout. Olieverf op doek.
Collectie Museum
Veluwezoom, Doorwerth.*

en tussen de regels door. Bilders durfde, zeker na maart 1860, niet meer openlijk om méér ondersteuning te vragen. Alleen door subtiel te verzuchten dat hij er zo naar verlangde om 'buiten' te schilderen liet hij merken geld nodig te hebben voor een studiereis.⁷⁵ Soms ging Kneppelhout hierop in, soms niet. Dat Bilders toch niet helemaal tevreden was met zijn onzekere positie bleek in juli 1862, toen hij de verhoudingen op hun kop zette door zijn mecenas rechtstreeks, dringend en bij herhaling te vragen een verblijf in Parijs of Rome voor hem te betalen.⁷⁶ Kneppelhout, die geen enkel belang had bij een aanpassing van de machtsverhouding, reageerde met een felle afwijzing. Als Bilders dan met alle geweld naar het buitenland wilde, dan mocht hij van hem naar Dresden, dat was alles.⁷⁷ Bilders argumenteerde dóór, hoewel hij besepte dat het 'niet past' binnen hun relatie 'dat ik een voorslag van u verander in een voorslag van mij'.⁷⁸ Naar Dresden liet hij zich niet sturen. Als hij niet naar Parijs mocht, dan werd het maar Lochum. 'Gij zet een heel spel op!' concludeerde Kneppelhout, die

⁷⁵ Gerard Bilders aan Johannes Kneppelhout, 15 mei 1860. In: GG, 258.

⁷⁶ Brieven van Gerard Bilders aan Johannes Kneppelhout, 1 en 14 juli 1862. In: GG, 316-317 en 318-322.

⁷⁷ Johannes Kneppelhout aan Gerard Bilders, 24 juli 1862. In: GG, 322-324.

⁷⁸ Gerard Bilders aan Johannes Kneppelhout, 14 juli 1862. In: GG, 318-322.

zich bij die bestemming mopperend neerlegde.⁷⁹ ‘U zegt door de mand te zijn gevallen, overwonnen te zijn en wenscht mij geluk met mijne overwinning’, stelde Bilders. Maar ‘omdat ik, even als een dwingend kind, mijn zin heb gekregen, ben ik nog geen overwinnaar.’⁸⁰ En dat bleek ook, want tot nieuw en omvangrijker mecenaat heeft deze krachtmeting niet geleid. In de laatste drie jaar van hun relatie heeft Kneppelhout Bilders nog maar zeer incidenteel gesteund.

Tot besluit: tweemaal ‘do ut des’

Op het eerste gezicht lijken de verhoudingen in geen van de twee besproken geefkringen erg symmetrisch. In de kring rond Multatuli was het de kunstenaar-ontvanger die een overheersende positie innam, in de kring rond Kneppelhout juist de weldoener. Daarmee lijkt de geefsituatie rond Multatuli het meest ‘modern’. In zijn kring was het immers de kunstenaar die de voorwaarden bepaalde waaronder steun werd verleend, wat in lijn is met de vernieuwende veldontwikkelingen (autonomisering, professionalisering) van dat moment. De verhoudingen in de kring rond Kneppelhout doen traditioneler aan, met een sturende, paternalistische weldoener die zijn protégés minder autonomie toestond.

Toch stond de machtsverdeling in geen van beide kringen vast. De dominantie van ontvanger en gever stond voortdurend onder druk. Rond Kneppelhout lijkt het ‘do ut des’ weliswaar neer te komen op een categorisch ‘wie betaalt heeft het recht te bepalen’ – maar ook op: wie ontvangt heeft het privilege zich onuitgesproken tegen dat recht te verzetten. Opvallend is dat zowel de mate waarin de mecenas naar publieke erkenning streefde als de vorm en inhoud van het artistieke werk van de kunstenaars hier nadrukkelijk (mede)inzet was van de onderhandelingen.

Rond Multatuli werd het adagium complexer ingevuld, en leek het meer op ‘wie betaalt mag zich facilitator wanen van creatieve productie’ – maar ook: wie ontvangt heeft het recht zich (enigszins) aan die productieplicht te onttrekken. In zijn kring was het *not done* om te onderhandelen over wát er aan literair werk werd geschreven, en richtten de uitwisselingen zich louter op hoeveelheid en tempo waarin de ontvanger produceerde (en de gever faciliteerde). Ook dat past goed bij een modernere invulling van het mecenaat, zoals die na 1900 gemeengoed zou worden.⁸¹ Dat in deze kring juist de (omvang van) de kunstproductie zo’n centraal onderhandelingspunt was, zou kunnen liggen aan het feit dat Multatuli als broodschrijver zeer gespitst was op voldoende opbrengst van zijn werk. Tekst produceren betekende voor hem bevrijding van zorgen en dé weg tot grotere vrijheid. Tegelijk hechtte hij zeer aan zijn

79 Johannes Kneppelhout aan Gerard Bilders, 24 juli 1862. In: GG, 322.

80 Gerard Bilders aan Johannes Kneppelhout, 4 augustus 1862. In: GG, 324-326.

81 Helleke van den Braber, *Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940* (Nijmegen 2002).

autonomie, zeker ook tegenover zijn gevers. Het zal op basis van zijn renomee als kunstenaar zijn geweest dat zijn weldoeners meestal accepteerden dat hij die vrijheid ook nam. De artiesten rond Kneppelhout ontbeerden die status, en zullen zich mede daarom ook bescheidener hebben opgesteld. Bij Multatuli kunnen de periodes waarin hij *niet* schreef, ondanks zijn belofte dat in ruil voor steun wél te zullen doen, wellicht gezien worden als fases van verzet en rebellie tegen zijn afhankelijkheid. Het grote nadeel van het mecenaat was voor hem dat het vrijheid gaf, maar zeker ook verplichtingen. En voor de meebuigers en tegenspelers rond Kneppelhout gold feitelijk hetzelfde.

Waar Kneppelhout voortdurend uit was op openbare erkenning en maximale zichtbaarheid van zijn rol als mecenas, lijkt publieke zichtbaarheid voor de mecenasen rond Multatuli minder aantrekkelijk dan erkenning in kleine kring. Dit wijst opnieuw vooruit naar latere, op nieuwe leest geschoeide vormen van ondersteuning, waarin mecenasen niet meer streven naar maatschappelijke status, maar alleen nog uit zijn op prestige binnen een elite van kunstkenners en -fijnproevers.⁸² Ook in die zin doen de geefrelaties rond Multatuli veel moderner aan dan die rond Kneppelhout.

De brieven die werden uitgewisseld laten zien dat de partijen op allerlei manieren met elkaar onderhandelden over de voorwaarden voor hun interactie. De uitkomst daarvan stond zeker niet vast: nu eens was het de dominante partij die (een tijdlang) mocht bepalen hoe de kaarten werden geschud, dan weer was het de tegenspeler die (even) zijn zin kreeg. Het mecenaat rond Kneppelhout en Multatuli had dus een sterk wederkerig karakter. Het waren relaties waarin een *two-way exchange* vorm kreeg en die juist daardoor aan bestendigheid wonnen. In stabiele geefrelaties wordt de macht immers voortdurend van de een naar de ander overgedragen. Dat die wederkerigheid in dit artikel zo scherp in beeld is gekomen, is te danken aan de door de *gift theory* gestuurde blik waarmee naar deze casussen werd gekeken. Daardoor kon ik focussen op de vraag wat beide partijen elkáár te bieden hadden, in plaats van op de (in mecenaatsonderzoek veel gebruikelijker) vraag naar het profijt voor elk van de partijen afzonderlijk, of die naar de gevolgen voor de productie van kunst of literatuur.

Opvallend aan deze casussen was verder dat de machtsoverdracht tussen gevers en ontvangers meestal soepel en evenwichtig verliep, maar dat sommige grotere of ingrijpender omslagen in de machtsbalans in beide kringen toch moeilijk keerbaar bleken. Zowel bij Multatuli als bij Kneppelhout zien we dat een aanvankelijk machtige en autonome positie geleidelijk kon omslaan in onmacht en afhankelijkheid. Bij Multatuli gebeurde dat door eigen onzekerheid, gecombineerd met een neiging tot overvragen. Kneppelhout kwam in de problemen door zijn bedilzucht, en zijn gebrek aan begrip voor de autonomiebehoefte van zijn protégés. De (voor de stabiliteit van de relatie heilzame) weg terug – van onmacht weer terug naar autoriteit – wist Kneppelhout beter

82 Ibidem, 337-338.

te vinden dan Multatuli. Waar de schrijver zijn relaties veelal zag eindigen in brouilles en breuken, wist de Oosterbeekse mecenas zijn positie ná de dood van zijn protégés te herstellen. Zo wist hij zich tot in lengte van jaren verzekerd van de erkenning waar hij als mecenas naar verlangde.

Helleke van den Braber (1970) is Neerlandica en literatuurwetenschapper en doet onderzoek naar mecenaat en andere vormen van private financiering van kunst en cultuur tussen 1850 en 1950. Ze is gepromoveerd op literair mecenaat aan het begin van de twintigste eeuw (Geven om te krijgen, 2002). De laatste jaren spiist haar onderzoek zich meer toe op negentiende-eeuws mecenaat en, los van periode, de aard en vorm van de interactie tussen weldoener en kunstenaar. Ze is als docent en onderzoeker verbonden aan de afdeling Algemene Cultuurwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen en coördineert daar sinds 2 jaar een master Kunstbeleid en Mecenaat.

Adres: dr. Helleke van den Braber, Algemene Cultuurwetenschappen, Radboud Universiteit Nijmegen, 6500 HD Nijmegen, h.v.d.braber@let.ru.nl